

ALFRED BULAI

**FUNDAMENTELE
SOCIALE ALE
CUNOAȘTERII**

TREI

Cuprins

9	Mulțumiri
11	Prefață
23	Introducere
29	Capitolul 1. Raportarea la realitate și cunoașterea
33	1.1. Cunoașterea și trăirea realității
39	Capitolul 2. Raportarea non-lingvistică la realitate
51	Capitolul 3. Raportarea lingvistică la realitate
56	3.1. Decuparea realității și construcția lumii semnificante
60	3.2. Cele trei niveluri de construcție a realității semnificante
63	3.2.1. Nivelul situațional al construcției realității semnificante
70	3.2.2. Nivelul atribuțional al construcției realității semnificante
73	3.2.3. Nivelul obiectual al construcției realității semnificante
79	3.3. Tipologia atributelor
88	3.4. Natura și tipologia obiectelor
97	3.4.1. Dimensiunea socială a obiectelor
101	3.5. Semnificațiile între abstract și concret
107	3.6. Obiectualizare și obiectivizare
112	3.7. Trăirea realității inexistente
117	3.8. Construcția timpului

6	123	3.9. Tipificații și proto-limbaje
	128	3.9.1. Realitate naturală și realitate socială
131		Capitolul 4. Raportarea instituțională la realitate
132		4.1. Ce este modelarea?
135		4.1.1. Modelare și tipuri de modele
141		4.1.2. Funcția constructivă a modelării și generarea realității existente
144		4.2. Instituțiile sociale
152		4.2.1. Trăirea și obiectivizarea realității sociale
155		4.2.2. Instituțiile sociale și gestiunea resurselor
159		4.2.3. Instituționalizarea
164		4.2.4. Etapele instituționalizării
170		4.2.5. Socializarea în instituțiile sociale și redefinirea ierarhiei sociale
173		4.3. Normativitate și putere socială
181		4.3.1. Prescripții și prohibiții.
184		4.3.2. Tipologia prohibițiilor
187		4.4. Comunitățile de cunoaștere
193		4.5. Modelarea narativă
197		4.5.1. Rolurile și regimul prohibițiilor
199		4.5.2. Rolurile și regimul prescripțiilor
202		4.5.3. Actori, spectatori și jocuri sociale.
207		4.6. Reprezentarea iconică a realității
211		4.6.1. Obiectivizarea și iconicul
217		4.6.2. Concret și abstract în reprezentarea iconică
219		4.6.3. Modelarea iconică și scrierea
223		4.6.4. Modelarea iconică și gestiunea puterii
230		4.7. Funcționarea instituțiilor și devianța socială
231		4.7.1. Tipologia devianței
235		4.7.2. Dimensiunea duală a devianței. Încălcarea prescripțiilor și a prohibițiilor.
241		4.7.3. Prohibiții, devianță și putere
244		Capitolul 5. Raportarea teoretică la realitate
244		5.1. Cum se construiește teoretic lumea?
248		5.2. Apariția ficțiunii și gândirea teoretică
260		5.2.1. Funcțiile ficțiunii în cunoaștere

263	5.2.2. Ficțiunea și fundamentul social al principiilor logicii
265	5.2.2.1. Principiul identității
270	5.2.2.2. Principiul noncontradicției
271	5.2.2.3. Principiul terțului exclus
273	5.2.2.4. Principiul rațiunii suficiente
275	5.3. Modelarea matematică
280	5.3.1. Numerele și numărarea
280	5.3.1.1. Apariția numerelor
283	5.3.1.2. Numărare și măsurare
289	5.3.1.3. Numere, măsurători și viața socială
291	5.3.2. Forme geometrice și construcția obiectelor
294	5.4. Modelarea conceptuală
294	5.4.1. Specificul modelării conceptuale și personalizarea cunoașterii
298	5.4.2. Validarea cunoașterii în cazul modelării conceptuale
301	5.4.3. Perspectivile teoretice ale modelării conceptuale: filosofia și școlile de gândire teoretică
305	5.4.4. Saturația modelelor conceptuale
306	5.5. Știința modernă ca tip de modelare conceptuală
314	5.5.1. Productivitatea științei
318	5.5.2. Există legi naturale?
323	5.6. Narațiune, filosofie și matematică în modelele științelor sociale
327	5.6.1. Sociologia între neutralitate și emancipare. Două abordări metodologice fundamentale.
331	5.6.2. Cantitativ și calitativ în științele sociale
335	5.7. Societatea și gândirea teoretică. Apariția organizării formale
339	5.7.1. Formalizarea instituțiilor și dezvoltarea socială
340	5.8. Guvernarea între narațiune, ideologie și știință
346	5.9. Sociologia — regina științelor?
352	5.9.1. Sociologia ca știință a cunoașterii
355	Capitolul 6. Validarea cunoașterii
355	6.1. Două forme fundamentale de validare a cunoașterii
362	6.2. Validarea axiomatică
365	6.2.1. Adevărul trăit
368	6.2.2. Adevărul iconic

8	375	6.3. Validarea instrumentală
	377	6.3.1. Validarea normativă (instituțională)
	380	6.3.1.1. Adevărul magic
	385	6.3.1.2. Adevărul puterii
	388	6.3.2. Validarea tehnică și adevărul instrumental
	392	6.3.3. Validarea metodologică în cunoașterea teoretică
	396	6.3.3.1. Adevărul în logică și filosofie
	402	6.3.3.2. Adevărul științific
	406	6.3.3.3. Briciul lui Ockham sau cât de simplă este realitatea
	409	6.4. Validarea circulară a cunoașterii teoretice
	411	6.4.1. Comunitățile de cunoaștere și validarea circulară
	414	6.4.2. Principiul axiomelor și validarea circulară
	419	6.4.3. Măsurătoarea și validarea circulară
	423	6.5. Rolul timpului în validarea cunoașterii
	430	Capitolul 7. Sfârșitul cunoașterii
	430	7.1. Limitele cunoașterii teoretice
	435	7.2. Putem construi un alt tip de limbaj?
	440	7.3. Ar putea fi inventat un al cincilea tip de modelare?
	446	7.4. Sistemele tehnice și cunoașterea intuitivă ca tipuri de raportare la realitate
	454	7.5. Putem cunoaște lumea fără timp?
	457	7.6. Sfârșitul cunoașterii și întrebările la care nu vom putea răspunde niciodată

Raportarea la realitate și cunoașterea

Homo Sapiens este singurul animal de astăzi capabil de gândire. Sintagma latină care ne definește specia sugerează diferența esențială dintre noi și celelalte animale. Omul poate cunoaște lumea³ într-o formă radical diferită de celelalte specii prezente sau trecute, el poate să construiască pe baza gândirii sale obiecte care nu există ca atare în natură. În acest mod el își poate construi un mediu de viață care se bazează aproape integral pe produse artificiale, inexistente înaintea existenței sale. Elementul fundamental care face posibilă această diferență față de oricare dintre celelalte animale este capacitatea omului de a cunoaște realitatea înconjurătoare, atât cea naturală, și mă voi referi prin acesta la mediul fizic ca atare, cât și pe cea socială, cea dată de relațiile și interacțiunile dintre indivizii care formează grupuri, comunități sau orice fel de structură socială.

Omul are un corp, dar și conștiința acestuia, ca un dat exterior corpului său, deși nu în afara sa. Omul este capabil de subiectivitate, adică are conștiință, fiind capabil de reflexivitate. Conștiința are altă natură decât corpul său, fiind o realitate distinctă, subiectivă, percepută și intuită ca separată, ea fiind capabilă și responsabilă de percepția, reprezentarea și gândirea lumii. Conștiința omului este parte a unui proces de cunoaștere a realității exterioare și interioare lui. Suntem conștienți de noi, dar și de universul în care

³ În acest capitol utilizăm termenul „lume” în sens generic.

Respect pentru oamenii și cărți

trăim. Lumea omului este duală din acest punct de vedere. Percepem mediul exterior în care trăim ca pe ceva diferit de noi, dar ne percepem și pe noi și suntem conștienți de acțiunile noastre în acest mediu, suntem conștienți de capacitatea noastră de a gândi lumea, de a ne reprezenta atât universul fizic, cât și pe cel social. Reprezentarea obiectelor din realitate o putem realiza atunci când acestea se află în proximitatea noastră, când sunt tangibile și perceptibile, dar și atunci când acestea nu există în mediul în care ne aflăm la un moment dat, când nu avem de la ele niciun fel de stimul care să ne formeze percepții.

Această ruptură radicală care ne separă de restul regnului animal nu este totuși atât de abruptă. Etologii au demonstrat de mult timp că forme incipiente de cunoaștere (asemănătoare cu cea umană) există la toate animalele superioare. Delfinii, spre exemplu, se pot percepe într-o oglindă, ca toate primatele de altfel, ceea ce presupune deja o capacitate majoră de prelucrare cognitivă a informațiilor, dar și percepția propriului „sine” care, deși nu se realizează în termeni semnificanți, este totuși prezentă. Pe de altă parte, paleoantropologia ne sugerează că majoritatea hominizilor care evolutiv s-au apropiat de noi aveau capacități cognitive suficient de dezvoltate pentru a vorbi de organizare socială, limbaj sau prelucrarea uneltelor, cel puțin în forme incipiente. La fel de evident este însă saltul major pe care l-a făcut în evoluția sa ființa umană. Omul de astăzi are o capacitate cognitivă care doar cu mare greutate ar putea fi comparată cu cea a celor mai inteligente animale. Diferența dintre noi și celelalte mamifere superioare nu este doar una de nivel al capacității de cunoaștere, ci, așa cum o să demonstrăm, ea ține și de natura acesteia.

Pentru a analiza mecanismul complex al procesului de cunoaștere la care a ajuns ființa umană în prezent trebuie să plecăm de la originile acestuia. Pornim astfel de la elementul fundamental care constituie premisa oricărei forme de cunoaștere: raportarea organismului uman la lumea fizică. La acest nivel bazal, raportul

dintre om și lume (ca și în cazul tuturor animalelor) este definitivă pentru supraviețuirea speciei. Altfel spus, plecăm de la ideea că esența dezvoltării umane, atât la nivel de filogeneză, cât și de ontogeneză, ține de capacitatea omului, ca și a celorlalte viețuitoare, de a obține și utiliza informații din mediul în care trăiesc. Acest proces — al raportării la mediul de viață — este universal pentru toată lumea vie și putem afirma că ființa umană nu diferă față de celelalte ființe decât prin tipul acestui demers. Fie că este vorba de animale, fie că este vorba de om, elementul fundamental de la care plecăm este așadar natura relației cu mediul de viață, pe care îl putem numi și mediu-resursă, mediu care este valorificat în baza obținerii și prelucrării informațiilor privitoare la acesta.

Vorbim astfel, la modul general, de *raportarea la realitate ca fiind demersul prin care o ființă umană achiziționează informații din mediu în vederea utilizării acestora pentru supraviețuire*. Termenul „informații” utilizat anterior este destul de tehnic și, desigur, nu reflectă decât o traducere modernă a acestui proces care uneori nici nu este conștient, în sensul conștiinței de sine, care ar presupune autoreflexivitate asupra demersului ca atare. Chiar și în cazul nostru, ca ființe umane conștiente, o mare parte din informațiile pe care le preluăm din mediu și potrivit cărora acționăm se bazează pe procese cognitive care nu sunt conștientizate. Asupra acestor aspecte voi reveni.

Putem spune astfel că, în calitatea sa de proces, cunoașterea reprezintă capacitatea cognitivă de raportare la realitate, raportare care presupune obținerea de informații și prelucrarea lor în vederea definirii unui orizont acțional. Cunoașterea, prin natura intrinsecă a acestei relații, este întotdeauna orientată acțional. Scopul central al acestui proces este unul dublu: pe de o parte, obținerea de resurse, iar pe de altă parte apărarea (în sensul protecției față de pericolele existente în mediul de viață). Ambele obiective reclamă un orizont acțional, atât individual, cât și colectiv. Raportarea la realitate are pentru orice animal acest fundament acțional, dar numai pentru

om acest proces este, cel puțin parțial, unul reflexiv și implicit conștient. Din acest motiv, voi utiliza termenul de cunoaștere doar pentru raportarea ființei umane la realitate, iar în cazul animalelor — oricât de complexă ar fi raportarea lor la realitate — voi vorbi doar de proto-cunoaștere. Prin urmare, atribuim prin definiție cunoașterii proprietatea autoreflexivității. Din punctul meu de vedere există patru tipuri de raportare la realitate (indiferent de tipurile și formele posibile ale cunoașterii).

Vorbim astfel de:

- **raportarea non-lingvistică** la realitate sau, dacă acceptăm limbajul semioticii și utilizăm distincția dintre semnal, ca suport fizic al informației, și semn, vorbim de raportarea bazată pe semnale. În biologie se utilizează un termen similar pentru noi, în acest context, cel de stimul.
- **raportarea lingvistică**, bazată pe semnificații, nivel la care raportarea la realitate este filtrată și prelucrată de limbaj.
- **raportarea instituțională**, care se produce pe baza evoluției cunoașterii la un nivel superior, ea permițând nu doar manipularea realității naturale, dar și generarea de realități, inclusiv a unor realități speciale așa cum sunt instituțiile sociale.
- **raportarea teoretică**, care presupune construcția de realități complexe și abstracte care nu au însă proprietatea existenței.

Primele două forme de raportare vizează în principal procurarea de informații, în timp ce ultimele două sunt centrate mai degrabă pe descrierea și explicarea realității. Așa cum o să vedem în finalul lucrării, ultimele două tipuri au și o funcție specială, de tip constructiv, aceea de creare de realități.

Se ridică totuși o întrebare. Am afirmat că realitatea este un produs al raportării omului la lume și implicit că nu vorbim de cunoaștere decât în acest caz. Prin urmare, ne putem întreba cum anume funcționează raportarea non-lingvistică — inclusiv în cazul animalelor care se raportează doar non-semnificant la lume. Cu alte cuvinte, de ce vorbim în aceste condiții de raportare

non-semnificantă la realitate? Un prim argument este dat de faptul că putem vorbi de raportare non-semnificantă la realitate și în cazul omului, chiar pentru o mare parte a informațiilor primite de acesta din mediu și care, deși nu fac parte din sfera conștientă, aparțin totuși cunoașterii. O să explicăm acest mecanism în capitolul dedicat acestei forme de raportare la realitate. Trebuie să clarificăm însă o idee lansată anterior. De fapt, la acest nivel non-reflexiv și non-lingvistic noi, ca oricare altă specie de animale, ne raportăm la modul general la ceva existent, în sensul că acel ceva existent ne furnizează stimulii de care avem nevoie. Prin urmare, raportarea noastră funcționează primar față de existență, iar realitatea apare doar ca produs al acestei raportări. Altfel spus, prin raportare la existență, realitatea ne apare ca un dat exterior nouă și suntem conștienți de ea doar în cazul cunoașterii umane.

Realitatea este un construct care este produsul fundamental al relației dintre noi și lume. În acest proces al raportării este esențială însă doar realitatea, pentru că numai ea este subiect al cunoașterii și din acest motiv vorbim de raportare la realitate, și nu la existență. În cazul animalelor nu putem vorbi prin urmare *stricto sensu* de raportare la realitate, ci cel mult la existență, dar cum nu voi fi deloc interesat de această direcție de analiză voi utiliza doar sintagma raportare la realitate. De altfel, nu voi insista asupra raportării non-semnificante decât minimal, tocmai pentru a sugera universalitatea și bazele paradigmei cunoașterii. Acesta este motivul pentru care la acest nivel nu putem vorbi decât de o formă incipientă pe care o voi numi proto-cunoaștere.

1.1. Cunoașterea și trăirea realității

Raportarea la realitate reprezintă baza oricărui proces de cunoaștere, proces care are întotdeauna ca obiectiv fundamental orientarea acțională a omului în lume. Demersul de cunoaștere se realizează întotdeauna într-un univers dual. Realitatea are un dublu statut

pentru ființa umană. Suntem conștienți de noi, de propria noastră existență, suntem conștienți, cu alte cuvinte, că suntem reali, dar suntem totodată conștienți și de realitatea lumii în care trăim, de un univers pe care îl percepem ca distinct și diferit de noi. Omul este capabil să perceapă acest dublu statut al realității întrucât pentru el raportarea la realitate are întotdeauna o dimensiune subiectivă. Omul, prin raportarea la realitate, trăiește realitatea. Probabil că această dimensiune subiectivă a raportării este prezentă în forme asemănătoare — dar minimale — și la alte animale superioare. A-ți recunoaște propriul corp este o condiție bazală în acest proces. Așa cum am precizat, nu suntem interesați de o astfel de analiză. Trebuie să reținem doar faptul că raportarea la realitate — sau la existență în cazul animalelor — la nivel non-semnificant nu se produce la fel pentru toate animalele și nici pentru om în diversele etape ale evoluției acestuia.

Realitatea pentru om este o realitate trăită. Omul trăiește în lume, iar raportarea la aceasta este prin definiție un proces filtrat subiectiv. La nivel cognitiv, raportarea la realitate ne furnizează un complex de percepții și reprezentări care ne dau sentimentul trăirii. Raportarea la realitate ne furnizează astfel cea mai importantă credință pe care o avem, aceea că trăim. Cea mai simplă definiție a realității, din această perspectivă, este aceea că ea este ceva care este trăit sau poate fi trăit. Nu orice realitate însă este trăită în același mod și cu aceeași intensitate.

Raportarea la realitate ne ajută să ne adaptăm mediului-resursă de care aparținem și să acționăm în interiorul acestuia. Acțiunile noastre sunt validate în măsura în care reușim să ne îndeplinim acest obiectiv fundamental. Totodată, acțiunile noastre, prin rezultatele lor, constituie și validări ale cunoașterii noastre și implicit ale realității care ne-a furnizat informațiile potrivit cărora am acționat. Rezultă deci că realitatea este validată pentru noi ca realitate prin două elemente: prin rezultatul acțiunilor noastre și prin experiența trăirii.

La nivel primar, non-semnificant, trăirea este doar perceptivă⁴ și, desigur, ea furnizează o experiență subiectivă cel puțin parțial conștientă. Mecanismul raportării este comun tuturor animalelor, dar în cazul omului acest proces este conștient și reflexiv și practic el nu mai poate fi separat de sfera semnificațiilor și implicit a gândirii. Am precizat că prelucrarea informațiilor, și în cazul omului, se realizează de foarte multe ori independent de nivelul semnificant. Așa cum o să arăt într-un alt capitol, doar odată cu apariția reflexivității apare distincția dintre eul conștiinței și lumea fizică exterioară, dintre gândire și propria corporalitate și implicit un alt nivel al experienței trăirii. Fiind o experiență subiectivă fundamentală, trăirea este prezentă într-o formă primară și la nivelul perceptiv, non-semnificant.

Raportarea la realitate generează prin urmare trei elemente esențiale pentru ființa umană: *Cunoașterea*, indiferent de nivelul acesteia, ea reprezentând de fapt chiar mecanismul de raportare la realitate; la rândul ei aceasta determină *acțiunea omului în lume* și, în fine, în al treilea rând, tot ea ne furnizează și *experiența trăirii*. La nivel non-semnificant lumea este trăită pur perceptiv. În afara semnificațiilor nu poate exista însă o conștiință a lumii, ci doar experiența primară a trăirii. Această experiență subiectivă este foarte diferită însă, fiind dependentă de modul de prelucrare a informațiilor, deci de gradul de dezvoltare cognitivă.

La nivel semnificant, odată cu apariția limbajului și a primelor semnificații date de numele atributelor situaționale⁵, lumea capătă o dimensiune duală. În felul acesta realitatea perceptivă sau

⁴ Folosim termenul „perceptiv” în sens uzual, ca prelucrare subiectivă, sintetică și unitară a stimulilor receptați de analizatorii umani. Utilizăm același termen și pentru cazurile în care este vorba de reprezentări ale realității bazate pe memorie (ca memorie perceptivă). Ideea este aceea că nu este obligatoriu să percep *hic et nunc* un stimul, ci este necesar doar ca la origini să fi existat un complex de stimuli care au fost și eventual pot fi receptați perceptiv.

⁵ Așa cum o să arătăm, primele semnificații ale limbajelor incipiente s-au referit la numele unor situații acționale, și nu la obiecte sau acțiuni concrete.